

УДК 334 (477)

ПЕРЕДУМОВИ ВИНИКНЕННЯ УКРАЇНСЬКОЇ ДЕРЖАВИ І СТАНОВЛЕННЯ ФІНАНСОВИХ ВІДНОСИН

О. Ковалюк, А. Ковалюк

Львівський національний університет імені Івана Франка

Розглядаються передумови виникнення української держави, її назви, а також специфіка становлення фінансових відносин у пращурній українській державі – Київській Русі. Подається характеристика доходів і видатків держави, розкривається фінансовий механізм організації її економіки, а також грошові одиниці: гривні, куні, ногати, різани та вівериці.

Ключові слова: держава, доходи, видатки, данина, погости, полюддя, тїун, вира, гроші.

Фінанси, як відомо, постають тільки там, де є держава. Україна в своїй історичній ретроспективі мала, на свій час, унікальні взірці організації фінансів. Це була Княжа доба, часи Козацької держави і Української Народної Республіки. Вивчення цих важливих віх – першочергове завдання сьогоденного молодого покоління, яке має не на словах, а насправді будувати свою сильну незалежну Україну.

Фінанси – це тонкий інструмент у руках держави. Якщо його вміло і обережно використовувати, то ним можна користуватися довго. Прикладом цьому може бути час існування таких пращурних українських держав, як Київська Русь і Галицько-Волинське князівство, а також Козацька держава, яка з 220 років свого існування, 100 років функціонувала самостійно, а 120 – як автономія Московщини. Як відомо, Московщина з початку XVIII ст., а точніше з 1721 р. з прийняттям Петром I титулу імператора, прибрала назву Росія, таким чином вона відібрала в Україні її пращурну назву Русь.

Можна цілком стверджувати, що фінанси України мають більш ніж тисячолітню історію. Незважаючи на те, що слово Україна вперше згадується в Літописі Руському в 1187 р. [1, С. 343], відомий український історик Антін Лотоцький, аналізуючи історичні договори Київської Русі з Візантією, пише, що під договором з греками в 911 р. Київський князь Олег підписався так: “Олег, великий князь український” [2, С.17]. Не спроста видатний український історик і державний діяч Михайло Грушевський назвав своє багатотомне дослідження “Історією України-Руси”.

Як відомо, основними двома передумовами виникнення фінансів взагалі є, по-перше, наявність товарно-грошових відносин і, по-друге, про що вже згадувалось на початку статті, наявність держави.

Обидві ці передумови цілком існували у Київській Русі, щоб могли успішно функціонувати фінанси.

Найбільший зовнішній розвиток товарно-грошових відносин в Україні часів Київської Русі спостерігався з Візантією. Після першого походу Київського князя Аскольда до столиці Візантії Константинополя в 860 р. відносини між двома державами розвивалися на засадах рівноправності.

Русь-Україна – велика феодальна держава, займала територію Східної Європи від Балтійського моря на півночі до Чорного моря на півдні, від Сяну на заході до Волги та Оки на сході, її площа становила близько 800 тис. кв. км. [3, С. 302]

Тривалий період серед наукових теорій походження назви Русь переважала норманська теорія [3, С.522]. Згідно цієї теорії, нормани (“північні люди”, у літописах їх називали варягами) були засновниками східнослов'янської державності, зокрема й Київської Русі. Автори цієї теорії німецькі історики Г.З.Байер, Г.Ф. Міллер і А.Л.Шлецер, які у другій половині XVIII ст. працювали у Петербурзькій Академії Наук, довільно тлумачили писемні джерела і в першу чергу “Повість минулих літ” про те, що слов'яни закликали на князювання трьох варязьких князів – Рюрика, Синеуса і Трувора. Прихильники норманської теорії таким чином доводили неспроможність східних слов'ян до самостійного державотворення.

Незважаючи на те, що норманську теорію походження Русі підтримали і подальше розвивали такі російські вчені, як М. Карамзін, С. Соловйов та М. Погодін, подальше ця теорія зазнала критики, як серед російських істориків, таких як Д. Уловайський, В. Васильєвський та ін., а в радянський період – В. Пашуто, І. Шаскольський, а також польських учених – Т. Ловм'янський, і накінець, сучасні російські вчені Д. Мачінський, Г. Лебедев, О. Мельникова) ігноруючи позиції своїх попередників (Б. Греков, М. Тихомиров, Б. Рибаків, Л. Черепнін, В. Мавродін, Д. Ліхачов), які зробили значний внесок у спростування постулатів нормалізму, навпаки, поділяють ці погляди і доводять північне походження Русі. На нашу думку, позиція сучасних російських вчених швидше має політичний характер, зважаючи ту обставину, що Україна, стала самостійною державою у 1991 р. і особливо те, що після Помаранчевої революції 2004 р. наша держава обрала інший, демократичний шлях розвитку, що і засвідчили вибори до Верховної Ради України – у 2006 р. і всі політичні колізії весни 2007 р.

Норманська теорія мала помітно менший вплив на українських істориків. Автор “Історії Русів” Георгій Кониський вважав, що назва Русь постала на місцевому ґрунті, що “Київська Русь – це державне творення саме українського народу, що Русь – це Україна, а не Росія, бо до Русі з російських земель входила тільки Новгородська земля” [4, С.19].

На сумнівних щодо українського походження назви нашої пращурної держави Русь позиціях перебував український історик М. Костомаров. В загальному цей видатний український науковець та письменник в цілому гаряче обстоював ідею самостійності української нації, окремішність українського історичного процесу, що є втілення вільнолюбного духу українського народу, а також критикував засади норманської теорії. Проте М. Костомаров стояв на позиціях Литовського походження Русі. Не були особливими прихильниками норманської теорії походження назви Русі український вчений В. Антонович та представники його наукової школи.

Враховуючи погляди різних українських істориків на походження назви Русь, нам слід особливо заглибитись у думки таких найвидатніших представників України, як М. Грушевський, який, як уже зазначалося, найважливішу свою багатотомну працю назвав “Історією України-Руси. Ця праця була заборонена радянською ідеологією зі зрозумілих причин: український народ не повинен знати своєї історії, бо це створить небезпеку існуючому суспільному ладу. Горіли бібліотеки в Україні, але не все згоріло, і найважливіше, не згоріла пам’ять.

М. Грушевський обстоював думку про «існування Русі в полудневих краях тоді ще, коли першого скандинавсько-руського князя, Ігорового батька з його братами не могло бути й на світі» [5, С.624]. М. Грушевський у своїх працях неодноразово доводив, що в питанні про походження Київської Русі норманська теорія є непотрібною. Проте, вчений не заперечував будь-який вплив існуючих на період виникнення Київської Русі військових організацій, а саме деякий вплив варязької військової організації на об’єднання давньоруських земель під владою Києва. Послідовники та учні М. Грушевського поділяли його погляди. Проте, серед них були й такі, що погоджувалися з окремими положеннями норманської теорії. Це були окремі історики “державної школи” у західноукраїнській історіографії, а саме, М. Кордуба, С. Томашівський, М. Чубатий, Б. Крупницький. Проте такі радянські історики, як Д. Багалій, В. Пархоменко стояли на позиціях антинорманізму.

Усі прихильники норманської теорії походження нашої пращурної держави – Київської Русі і її назви не могли не знати або швидше не хотіли визнавати наступне. Звичайно ми не заперечуємо факт значного впливу на об’єднуючі процеси на Русі Скандинавії. Проте, такий самий вплив на ці процеси мали і народи Сходу і Кавказу, Західної Європи, але чи не найбільший вплив все-таки мала Візантія.

Про могутність Києва, його славу, як одного з найбільших і найбагатших міст Європи XI-XII ст. сучасники знали не тільки в Європі, а й у всьому світі. Київ називали другим Царгородом іноземні мандрівники. “Такий злет культури (який спостерігався у Київській Русі – зазначено нами) був можливий лише в країні, яка всім ходом свого розвитку відкинула архаїчне сприйняття світу. Радісне та життєствердуюче мислення народу не тільки наблизилося, але й нерозривно зімкнулося із найдосконалішою для того часу культурою Візантії” [6, с.26]. З запровадженням християнства на Русі-Україні наша держава активніше прилучалася до всіх біблійних та еліністичних традицій, які є притаманними для всієї Європейської цивілізації.

Яскравим виразником впливу Візантії на культуру України-Русі мало будівництво Києво-Печерського монастиря, який був заснований у 1051 р. Ідея створення цього комплексу належить фундатору давньоруського чернецтва преподобному Антонію. Єдиний архітектурно-містобудівний образ Києво-Печерського монастиря, який розташований на площі 28 гектарів, повторює загальну композицію візантійського міста. Усі наступні століття цей образ неодноразово повторювався у багаточисленних ансамблях монастирів та кремлів у всьому східнослов’янському світі.

Сам факт про те все, що в християнському світі і, насамперед, у Візантії створювалось протягом багатьох століть, змогло втілитися в набагато коротший період становлення держави – Київська Русь. А це свідчило про те, що наша пращурна держава Русь-Україна до X століття була на такому економічному і культурному рівні розвитку, що могла творчо запозичити найпередовішу на той час технологію.

Археологічні дослідження Києва дали змогу витворити струнку стадіальну теорію виникнення столиці нашої прабатьківщини. Спочатку Київ був адміністративно-політичним центром союзу полянських племен [6, С.30] Проте природні, географічні, соціальні, економічні чинники посприяли зростанню Києва спочатку у центр полянського князівства, а потім у столицю східнословянської держави – Київська Русь.

Київська Русь, як велика держава, починає відлік свого часу з запровадженням християнства на Русі у X ст. – 988 року князем Володимиром Великим. Християнство в Русі-Україні стає державною релігією країни. Проте процес християнізації відбувався поступово, починаючи з часів першого Вселенського собору в Нікеї (325 рік, імператор Риму Костянтин запросив на цей собор всіх християнських Єпископів, на якому було прийнято у першій редакції Символ Віри).

У історії відомо багато договорів київських князів з Візантією, проте найважливішим, найвигіднішим з них був договір князя Ігоря (911 р.). Через 13 років після укладення цього договору велика княгиня Ольга їде до Константинополя і приймає хрещення. Саме в період після запровадження в Русі-Україні християнства відносини між нашою державою та Візантією стають найактивнішими. До Києва приїжджає грецький митрополит і духовенство. І саме в цей час в Русі-Україні з’являються візантійські майстри й твори візантійського мистецтва.

За часів князювання Ярослава Мудрого у Києві побудовано Софійський собор і Золоту браму, складено “Руську Правду” і “Слово про закон і благодать”, побудовано перші бібліотеки (які “успішно” горіли за радянських часів) і перші школи.

В Русі-Україні, після її хрещення, з’являються свої архітектори, художники. Вони всі не просто копіюють візантійські взірці, а створюють свою давньоруську культуру. Вона має свій яскраво виражений національний характер.

Пращурна наша держава Київська Русь внаслідок енергійного здійснення глибоко продуманих (по-сьогоднішньому – системних) реформ, які розпочав Володимир Великий, а завершив Ярослав Мудрий, стає однією з наймогутніших держав світу. Проте, зі смертю Ярослава Мудрого в державі настає період феодалної роздрібленості. Київська Русь розпадається на кілька фактично незалежних князівств, які між собою постійно конфліктують. В той час почали інтенсивніше будуватися монастирі, але за містом: Печерський, Дмитрівський, Видубецький, Кловський. Всі монастирі, окрім Печерського (цей був заснований монастирською громадою), були засновані князями.

Подальше будівництво соборів, храмів і монастирів в Київській Русі хоч і відчувало на собі вплив візантійської культури, проте воно мало чисто національний характер. Про це свідчить будівництво Успенського собору Печерського монастиря, яке було розпочате 1073 року. У візантійській архітектурі немає прямих аналогій такого будівництва, як Успенського собору Печерського монастиря, а також Софійського собору. Русь-Україна, так само, як і Візантія, використовувала спадщину пізньоантичної культури стародавнього Риму та інших країн. Це пояснюється тим, що саме на час побудови Успенського собору до Києва була завезена література з будівничих знань. Це, передусім, трактат Марка Вітрувія “Про деякі парадокси механіки” Ісидора з Мілета, а також книги Йосифа Сивіньського (20 книг).

Русь-Україна саме через Візантію, а не через інші держави чи утворення, включилася у світову історію, таким чином, стала невід’ємною частиною величезного християнського світу. Але Русь-Україна не розчинилася, не загубилася в цьому світі, а через подальший свій, уже національний, розвиток набула особливого історичного значення, свого власного обличчя.

Увібравши в себе все багатство тогочасного християнського світу, і в першу чергу саме через Візантію, Русь-Україна надалі пішла своїми дорогами у прийдешні віки і до сьогодні, але маємо пам’ятати, що найбільший вплив на формування нашої пращурної держави – Київської Русі, на її культуру, організацію, економіку, державний устрій, мала саме Візантія, а не Скандинавія, як про це пишуть прихильники норманської школи.

Свого часу вплив Візантії знайшов свій відголос у прийнятті Україною греко-католицької віри, яка сьогодні є хоч і не найбільш чисельною, проте, на відміну від православ’я, однорідною і саме вона на заході України спричинилася до збереження української мови, культури, традицій, що разом з іншими чинниками сприяло як отриманню незалежності України у 1991 році, так і подальшому утвердженню демократії під час Помаранчевої революції 2004 року і, пізніше, в 2007 р. До речі, про місцеве, в даному випадку українське походження назви держави Русь може ще свідчити і той факт, що в Україні є річка Рось, а вздовж цієї річки звичайно жили люди, які називалися росами. Назва цих жителів, цієї групи населення України і треба розуміти дала початок назви держави, що стала з часом могутньою європейською державою, яку знав тогочасний світ і з яким хотіли і тримали дружбу більшість могутніх європейських держав: Франція, Німеччина, Угорщина та інші країни, як почерез безпосереднє укладання договорів, так і підтверджуючи ці договори укладанням шлюбів.

Цієї думки, тобто походження назви Русь від української річки Рось притримується і академік Б.А. Рибаків, а також інші дослідники [7, С.17].

Окрім річки Рось, яка могла дати назву державі «Київська Русь», в Україні є ще річки з подібною етимологією, а саме: Росава, Роставиця, а також Роська річка [8, С. 56].

Відомо, що в давнину в середній течії Дніпра проживали племена, які називалися русами. А ще в давньослов’янській міфології Рус була назвою слов’янського божества.

Ще одним переконливим аргументом місцевого походження пращурної української держави Київська Русь є той, що в праслов’янській мові річка звучить, як руса, а в сучасній українській мові вживається слово русло, яке має пряме походження від згаданого слова руса.

На нашу думку, приведених аргументів місцевого походження назви України – «Київська Русь» більш, ніж достатньо.

Фінансові відносини в Київській Русі утверджувалися зі зміцненням княжої держави. Для виконання своїх зобов’язань по охороні держави князь утримував військо – дружину. Значних видатків потребував княжий двір. Окрім того у Київських князів були налагоджені дипломатичні відносини з державами Європи, які пізніше, в часи князювання Ярослава Мудрого, ці відносини були скріплені родовими шлюбами.

Попри ці, найважливіші, функції княжої адміністрації, київські князі, особливо після прийняття християнства 988 р., не забували і про культуру та освіту. По всій Київській Русі будувалися культові споруди: церкви і храми, найвеличніші з яких Софія Київська, збережена до наших днів.

Київським князям потрібно були також кошти на викуп полонених з княжої родини, так і приближених до двору дружинників.

Значних коштів потрібно було князеві для карбування грошей: це срібляники, Володимира, а також гривні, куни, ногати, резани та вівериці.

Між цими грошовими знаками є певні кількісні співвідношення. Згідно дослідження науковців у XI ст. гривня дорівнювала 20 ногатам, або 25 кунам, або 50 резанам [9, С.12-13].

Окрім культових споруд князі будували також багато міст, укріплень, мостів, гребель, доріг. Будучи представниками великої і могутньої держави, князі київські мали свої дипломатичні представництва в усіх тогочасних державах, а тому певні кошти необхідно було виділяти з княжої скарбниці на утримання послів до тих держав, з якими Київська Русь мала дипломатичні відносини.

Певна частина коштів бюджету княжої держави призначалася на різні подарунки країнам, з якими Русь-Україна підтримувала дружні стосунки.

Подеколи київські князі, ідучи на рать, зорганізовували з собою сусідські племена, оплата послуг яких також потребувала певних коштів.

Серед доходів княжої скарбниці найбільшу питому вагу складала данина, яка збиралася, головню, полюддям. Ті племена, до яких київські князі, їхні родичі чи наставники (тіуни) під час полюддя не змогли заїхати за даниною, самі привозили данину в призначені князем місця (погости). І тоді такий спосіб збору данини, на відміну від полюддя, називався привозом.

Окрім данини, як прямого податку, до доходів скарбниці князя належала військова здобич. Питома вага цієї статті доходів бюджету княжої держави у різні часи була різною. В часи правління князя Святослава Завойовника, зрозуміло, вона була набагато більшою, ніж за правління князя Ярослава Мудрого.

Певну частину доходів у скарбниці князя складали проценти від надання позик, від господарської діяльності.

Серед так званих непрямих доходів певну частку у доходах княжої держави складали різні мита та збори.

У „Руській Правді”¹ – першому фундаментальному збірникові права княжої доби [10] зазначені юридичні норми, які застосовувались до порушників суспільного життя. Цим законом, який, до речі служив Україні та різним державам (Литва, Росія) більше як 800 років, були передбачені плати, як за різні тілесні пошкодження, так і за вбивство. Це були різні величини вирі. Винагорода на користь родичів вбитого називалася головничеством. Вира була трояка. Найбільша (подвійна) була вира у 80 гривень за вбивство княжого мужа або члена старшої княжої дружини. Проста вира – 40 гривень – за вбивство простої вільної людини (ізгоя). Половинна вира (або напіввира) – 20 гривень – за вбивство жінки і важкі ушкодження, за відрубання руки, ноги, носа або пошкодження ока.

Княжа феодальна держава перш за все захищала власність феодалів, тобто капітал. Про це свідчить той факт, що за підпалення і конокрадіство покарання на Русі було важче, ніж за тілесні пошкодження.

Таким чином, перша пращурна українська держава Київська Русь була могутньою феодальною державою. Незважаючи на те, що тривалий час (більше двохсот років) так звана нормандська теорія походження назви Русь і Київська Русь мала своїх прихильників в Україні та за її межами, версія місцевого (українського) походження держави все більш стає переконливішою, про що писали найвидатніші історики і державні діячі України Г. Кониський і М. Грушевський. На цій же позиції стоять і автори даної статті.

Фінансові відносини у Київській Русі досягли свого найбільшого розвитку за княгині Ольги, Володимира Великого і Ярослава Мудрого. Володимир Великий охрестив Русь, ввів в обіг власну грошову одиницю – гривню, а також заклав основи українського герба – тризуба. За Ярослава Мудрого був виданий перший збірник законів «Руська Правда», побудовані Золоті Ворота і Софія Київська. Два найважливіші атрибути державності гроші і герб має і сучасна пряма спадкоємиця Київської Русі – Україна, яка стала на важкий але самостійний демократичний шлях розвитку, поволи скидаючи зі своїх гордих плечей історичні нашарування, що несправедливо накладали на неї різні ординці.

Зоря України уже зійшла, щоби більше ніколи не зникати з небесного обрію, і блиск її засліплює очі ворогам і освічує дорогу всім своїм прийдешнім поколінням. І все це відповідно позитивно відобразиться на зростаючих фінансових відносинах, бо сильна держава, це, передусім, сильні фінанси.

1. Літопис Руський / Пер. з давньорус. Л.Є. Махновця; Відп. ред. О.В. Мищанич. – К.: Дніпро. 1989. – XVI + 591 с.
2. Лотоцький А. Історія України для дітей. – Львів: Фенікс. – 1990. – 240 с.
3. Довідник з історії України (А-Я): Посібн. для серед. загальноосв. навч. закл. / За заг. ред. І. Підкови, Р. Шуста. – 2-е вид. до опр. і доповн. – К.: Генеза, 2002. – 1136 с.
4. Кониський Г. Історія Русів. – Москва. – 1846 / Український переклад Івана Драча, вступ. стаття В. Шевчука. – К.: Рад. письменник, 1991. – 318 с.
5. Грушевський М.С. Історія України-Руси: В 11 т., 12 кн. / ред. кол.: П.С. Сохань (голова) та ін. – К.: Наук думка, 1992. – Пам’ятка іст. думки України. – Т. 2. – 1992. – 640 с.

¹ Чомусь Є.Ф. Карський, коментуючи „Руську Правду”, додає ще одну букву „с” у слові „Руська” і називає по своєму цей збірник законів княжої доби – „Русской Правдой”, тоді, як слова „Росія” і „російський” увійшли в обіход у Московщині після 1721 р., коли Петро I перейменував північну державу Московщину в Росію, титулувавши себе її імператором.

6. Настенко Л. Християнське мистецтво: Візантія і Київська Русь. До 2000-ліття християнства. // Наука і суспільство. – 1998. – № 1/2. – С. 26-33.
7. Кирей В. Між Росією та Руссю – місячна тече вода // Урядовий кур'єр. – 2006. – 13 квітня. – С. 17.
8. Новий довідник: Історія України. – К.: ТОВ „Казка”, 2006. – 736 с.
9. Дмитрієнко М.Ф., Литвин В.М., Ющенко В.А., Яковлева Л.В. Гроші в Україні: факти і документи. Фірма „ARC-Ukraine”, Київ. – 1998. – 454 с.
10. Карский Е.Ф. Русская Правда по древнейшему списку. Издательство Академии наук. – Ленинград. – 1930. – 113 с.
11. Штепа П. Московство: його походження, зміст, форми й історична тяглість: видання четверте. – Дрогобич: Видавнича фірма „Відродження”, 2003. – 412 с.
12. Пасічник Ю.В. Бюджетна система України та зарубіжних країн: Нав. посіб. – К.: Знання-Прес, 2002. – 495 с.
13. Ковалюк О.М. Фінанси України княжої доби. // Фінанси України. – 1998. – № 5. – С. 99-102.
14. Ковалюк О.М. Історичні корені гривні та ефективність грошової реформи в Україні. // Вісник Львівського університету. „Україна на шляху до ринку”. Серія економічна. Вип. 28. – Львів, 1998. – С. 21-26.

PRECONDITIONS OF RISE OF UKRAINIAN STATE AND FORMATION OF THE FINANCIAL ATTITUDE

O. Kovalyuk, A. Kovalyuk

Lviv National University of Ivan Franko

In the article the preconditions of rise of Ukrainian State, its appellation and also specificity of formation of the financial attitude in ancestry Ukrainian state – Kyivan Rus are analysed. The characteristic of the revenue and expenses of the state are shown, the financial mechanism of its economic organization is displayed and also monetary unit are analysed: hryvni, kuny, nogaty, rizany, viverytsi.

Key words: state, revenue, expenses, tribute, pogost, poluddja, tiun, wergild, money.